

Héber nyelv története 2: Leíró és történeti nyelvészet

2004. tavaszi félév

Bíró Tamás

Az első félév célja a héber nyelv korszakainak általános jellemzése, valamint a kapcsolódó kultúrtörténeti ismeretanyag elsajátítása volt. Jelen félév céljai:

- a nyelvészeti szemléletmód elsajátítása, módszertani bevezetés,
- egy leíró nyelvészeti kurzus anyagából szemeztetés, a nyelvtani ismeretek új szempontok szerinti átvizsgálása,
- történeti nyelvészeti alapismeretek, amelyek a filológiai munkához is kellhetnek.

2. félév: Leíró és történeti nyelvészet (BT, hacsak nincs más jelentkező)

1. óra: Bevezetés és ismétlés: a nyelvészet területei és módszertana. A sémi nyelvek. A héber nyelv korszakai, és a nyelvtudomány forrásai (írott, szóbeli, összehasonlító, univerzális jelenségek).

2. óra: Magánhangzók.

3. óra: Mássalhangzók.

4. óra: Fonológiai folyamatok

5. óra: Névszói morfológia (esetek, miscalok)

6. óra: Névmások és az igei személyragok

7. óra: Igeidők és igemódok

8. óra: Igetörzsek, rendhagyó igék

9. óra: Igék és főnevek (nomen actionis, deverbális igeképzés,...)

10. óra: Válogatott fejezetek a szintaxisból

11. óra: A szókincs fejlődése

12. óra: Szociolingvisztika és nyelvváltozás (a múltban és a jelenben)
Összefoglalás, kérdések.

Írásbeli vizsga időpontja: később kerül megbeszélésre a diákok igényeinek megfelelően.

A vizsga anyaga:

A. Sáenz-Badillos: *A History of the Hebrew Language*, Cambridge, 1993 [51.3.Sae.1.]

Dévényi Kinga – Iványi Tamás: „Kiszáradt a toll...”, *Az arab írás története*, Körösi Csoma Társaság, Budapest, 1987., 3-17. oldalig [23.3.Dev.1.]

Órán elhangzott információ handoutok alapján (javasolt a tavalyi handoutok átvizsgálása is)

Javasolt irodalom:

Patrick R. Bennett: *Comparative Semitic Linguistics, A Manual*, Eisenbrauns, 1998.
Különösen Parts 1-2: nyelvészeti alapfogalmak tömör összefoglalása [23.1.Ben.1.]

David Crystal: *A nyelv enciklopédiája*, Osiris, Budapest, 1998. (magyar anyaggal kiegészítve, Zólyomi Gábor szerkesztette): nagyon sok háttérinformáció [?]

Encyclopaedia Judaica: Alphabet, Hebrew; Aramaic; Hebrew Grammar; Pronunciation of Hebrew; Writing;...

Joshua Blau: *A Grammar of Biblical Hebrew*, Wiesbaden, 1976. [51.1.1.Bla.1.]

Gotthelf Bergsträsser: *Introduction to the Semitic Languages*, Eisenbrauns, 1977. [23.1.Ber.1.]

Bevezetés

1. óra: Bevezetés és ismétlés: a nyelvészet területei és módszertana. A sémi nyelvek. A héber nyelv korszakai, és a nyelvtudomány forrásai (írott, szóbeli, összehasonlító, univerzális jelenségek).

1. A modern nyelvészet területei

- Fonológia: hangok rendszere, hangok rendszerszerű váltakozásai
- (Morfológia: szóalaktan)
- Szintaxis: frázis- és mondattan
- Szemantika: jelentéstan
- (Lexikon: szókincs)

A modern nyelvészet határterületei: fonetika (hangok biológiai és fizikai jellemzése), pragmatika (a beszédaktusok vizsgálata), diskurzus-elemzés,...

Kapcsolódó területek: pszicholingvisztika, szociolingvisztika, dialektológia,...

2. Nem a nyelvészet területei: írástörténet, helyesírás

1. A héber írás kialakulása:

proto-kánaáni → korai főníciai → ó-héber (→ szamaritánus)
→ arameus → héber kvadrát (Jewish)

Az ábécé sorrendje

Nyomtatott vs. kurzív kialakulása

Rási-betűtípus, mint félkurzív: a szefárdi kurzívból, korai nyomdászok

Héber Braille-írás, jelelés, gyorsírás (ld. Encyclopaedia J: Alphabet, Hebrew)

2. Héber helyesírás:

Azonos hangzású betűk felcserélése: hangtanra vonatkozó tanulság

Bir. 12,6: [šibbolet] ~ efraimita [szibbolet]

RH szamech a BH szin helyett: cheresz ('agyag'), parasz ('kiterjeszt'),...

Modern héber szavak átírási szabályai

Defectiv / chaszer és plene / male írásmód változásai

Kötelező irodalom:

Dévényi Kinga – Iványi Tamás: „Kiszáradt a toll...”, *Az arab írás története*, Körösi Csoma Társaság, Budapest, 1987., 3-17. oldalig [23.3.Dev.1.]

Javasolt irodalom:

Joseph Naveh: *Early History of the Alphabet*, Magnes Press, Jerusalem [44.1..Nav.1]

Encyclopaedia Judaica: Alphabet, Hebrew; Writting

Werner Winberg: *The History of Hebrew Plene Spelling*, HUC, Cincinnati, 1985.

Riki Bliboym: *Tachbir +*, Akademon, Jerusalem, 5755 (1995) [51.1.4.Bli.1.], pp. 163-165.

3. A nyelvészet módszertanáról

Preskriptív vs. deskriptív

Szinkrón vs. diakrón

Strukturalista vs. generatív: a leíráson túlmutató magyarázat milyen elméleti rendszerbe ágyazódik bele, mi a magyarázat kritériuma?

A történeti nyelvészet módszerei:

- Régi írott források, ha vannak
- Összehasonlító nyelvészeti rekonstrukció (ha vannak rokon nyelvek) vs. belső rekonstrukció (a nyelven belüli váltakozások történeti magyarázata)
- Hangváltozások: nem történik kondicionálatlan hanghasadás
- Rendszeres hangmegfelelések
- Külső behatás vagy belső fejlődés? Több hatás együttes eredménye?
- Nyelvtipológia: valószínű vagy valószínűtlen a változás?
- Családfa-modell vs. hullám-modell, areális jelenségek

4. A héber nyelv korszakai

1. BH (PCBH, CBH, feliratok, LBH)
2. QH, RH
3. Középkori H
4. Modern H, IH

Javasolt további irodalom:

- E. Y. Kutscher: *A History of the Hebrew Language*, 1982 [51.3.Kut.1.]
W. Chomsky: *Hebrew - The Eternal Language*, JPSA, 1957 [51.3.Cho.1.]

5. A héber nyelvtörténet forrásai

Biblia: ezer év nyelvi változásai a hagyományozás homogenizáló hatása alatt:

- Biblián kívüli feliratok (nem bibliai szöveg)
- Septuaginta; Aquila, Symmachus, Theodotion,... (nem héberül van, hanem görögül: előny és hátrány), latin források,...
- Qumrán
- Tiberiási, palesztinai és babilóniai hagyomány
- Kiejtés tekintetében: középkori hagyományok (askenázi, szefárd, jemeni, szamaritánus, teológus,...)

Különböző szövegtípusok, különböző megbízhatóságú hagyományozás
Kéziratok vs. nyomdászat előnyök és hátrányok

Even-Sosan szótár: semmi = BH ; * = RH ; ∴ = MedH ; ° = ModH

6. Helyesírás, hagyományos nyelvtan vs. nyelvészet:

1. A 'kara' hangalak múlt idő E/3 hímnemben egy sor igét takarhat. Mi lehetne az egyes igék mögöttes alakja?

<i>Jelen E/hímnem;</i>	<i>múlt E/1; jövő E/3 h.; főnévi igenév</i>			
1. <i>kore</i>	<i>karati</i>	<i>yikra</i>	<i>likro</i>	'olvas; hív; nevez'
2. <i>kore</i>	^(?) <i>kariti</i>	<i>yikre</i>	<i>likrot</i>	'történik'
3. <i>korea</i>	<i>karati</i>	<i>yikra</i>	<i>likroa</i>	'tép, szakít'
4. <i>kore</i>	<i>kariti</i>	<i>yixre</i>	<i>lixrot</i>	'ás, bányászik'
5. <i>korea</i>	<i>karati</i>	<i>yixra</i>	<i>lixroa</i>	'térdei'

2. Mi a gyöke a *katav* szónak? Azaz: találunk-e érvet arra, hogy a 3. Gyökbetű [b]?

3. Mi a gyöke az alábbi paradigmának?

bana, banu, banta, baniti, baninu, bone, bona, yivne, livnot, banuy, bniya

Fonológia 1: Magánhangzók

1. Elméleti bevezetés

A magánhangzók leírása jegyekkel. A legfontosabbak (3 + 1 dimenzió):

- a nyelvhat magassága: felső – középső – alsó nyelvállású
- a nyelvhat helye a szájüregben: elöl képzett – hátul képzett
- a száj kerekítettsége: kerekített – kerekítetlen
- hosszúság: rövid – hosszú

Például egy magánhangzórendszer:

	<i>Hátul képzett</i>		<i>Elöl képzett</i>	
<i>Felső</i>	[u]		[ü]	[i]
<i>Középső</i>	[o]		[ö]	[e]
<i>Alsó</i>	[a]			
	<i>K e r e k í t e t t</i>			<i>kerekítetlen</i>

Példa: a holem askenázi-jiddis kiejtési kontinuumja:

[au] (Ny-Eu-i) – [aj] (magyar) – [oj] (lengyel) – [öj] (belorusz) – [ej] (litván)

2. A héber magánhangzórendszer leírása

	<i>Hátul képzett</i>		<i>Elöl képzett</i>
<i>Felső</i>	[u]		[i]
<i>Középső</i>	[o]	[ð ??]	[e]
<i>Alsó</i>	[a]		
	<i>Kerekített</i>		<i>kerekítetlen</i>

- Nincsenek kerekített, elöl képzett magánhangzók, azaz a kerekítettség redundáns.
- A svá minősége bizonytalan. IH: kontinuum a svától, az [e]-n át az [é]-ig.
- A hosszúság nehéz kérdés:

BH:	<i>félhangok</i>	<i>rövid hangok</i>	<i>közepesen hosszú</i>	<i>extra hosszú</i>
	ð		u	ū
	ö	o (kamec katan) ↙	o	ō
	ă		a	ā
	ě	è	e	ē
			i	ī

IH: nincsenek hosszúságok

Diftongusok léte: nincsen, kivéve az askenázi kiejtést, ahol néha hosszú mgh > diftongus.

- a 'bayt' esete: akk. *bītum*, arámi, föníciai: *bet*, héber: *bajit* (de nem *bāyit*) constr.: *bét*

3. A héber magánhangzórendszer kialakulása és fejlődése

Protosémi: három hangból és két hosszúságból álló rendszer

[a|ā] [i|ī] [u|ū]

Diftongusok eltűnése: [ai] > [e]; [au] > [o];

Kánaáni hangtörvény: [ā] > [o]

Középkor:

Az askenázi magánhangzórendszer kialakulása:

A kánaáni hangtörvénnyel analóg folyamat + diftongizálódás (ellentétes irány):

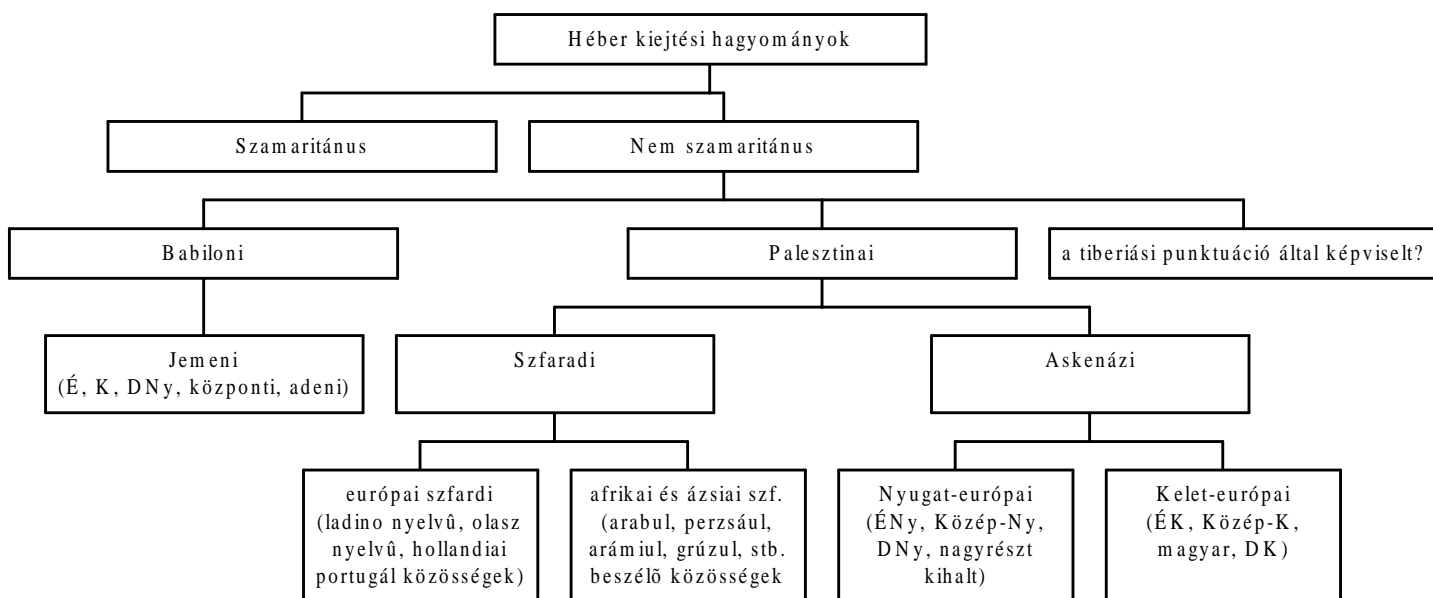
cholem: [o|ō] > ny. ask. [au]; magy. [aj]; lengyel [oj]; belorusz [öj]; litván [ej]

kamec: [ā] > sztenderd askenáz [o] > lengyel [u]

kubuc, suruk: [u|ū] > nyugati ask. [u] > magy. orth. [ü] > kelet magy. [ı] > lengyel [i]

céré: [ē] > sztenderd askenáz [ē] > lengyel-galíciai [aj]

Jemeni és más kiejtési hagyományok sajátosságai... ld. az EJ (*Pronunciations...*) táblázatát.

Modern héber: (csak az askenázi világból nézve nevezhető szfardi kiejtésnek)

- Nincs hosszúságbeli különbség (pl. kamec = patach)
- Sva – szegol – cére: nehezen meghatározható kontinuum
- Sva-t nem ejtik monomorfemikusan szó elején (ld. táblázatot)

4. Hangsúly

*ó*xel 'étel'

*bí*ra 'sör'

*ox*él 'eszik' ;

birá 'vár; főváros'

*bé*rex 'térd' *ber*éx 'áldott'

Javasolt irodalom:

Különböző kiejtési hagyományok: lásd Encyclopaedia Judaica: Hebrew Grammar (vol. 8., p. 86) és Pronunciations of Hebrew (vol. 13, pp. 1139-1142).

Fonológia 2.: Mássalhangzók

1. Elméleti bevezetés

A mássalhangzók leírása jegyekkel (3 + 1 dimenzió). A legfontosabbak:

- hely
- réshang – zárhang (afrikáta/zárréshang)
- zöngés – zöngétlen – emfatikus
- hosszúság: rövid – hosszú

A sémi mássalhangzórendszer jellegzetességei:

- gutturális hangok: veláris (hátsó szájpaddlás), faringális (garat), laringális (gége) hangok
- emfatikus hangok: faringalizált (garatzár-képzés) vagy glottalizált (gégezár-képzés)

Javasolt irodalom: Bennett: *Comparative Semitic Linguistics, A Manual*, 1998., pp. 5-12.

2. A héber mássalhangzórendszer kialakulása és leírása

1. Proto-Sémi mássalhangzók (Moscati, p. 24.)

	<i>Plosive</i>	<i>Fricative</i>	<i>Lateral</i>	<i>Lateralized?</i>	<i>Rolled</i>	<i>Nasal Glide</i>
Bilabial	<i>p, b</i>				<i>m</i>	<i>w</i>
Interdental		<i>t̪, d̪, t̪̥</i>		<i>ṭ</i>		
Dental	<i>t, d, t̪</i>	<i>s, z, s̥</i>	<i>l</i>	<i>š</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
Palato-alveolar		<i>š</i>				
Velar	<i>k, g, q</i>	<i>ħ, ġ</i>				<i>y</i>
Pharyngeal		<i>ħ, ʕ</i>				
Laryngeal	<i>ʔ</i>	<i>h</i>				

(Emfatikus hangok: *t̪, t̪̥, d̪, s̥, q = k̥*)

2. Bibliai (tiberiasi) héber mássalhangzók

	<i>Plosive</i>	<i>Fricative</i>	<i>Lateral</i>	<i>Lateralized??</i>	<i>Rolled</i>	<i>Nasal Glide</i>
Bilabial	<i>p, b</i>	<i>(f), v (v₂)</i>			<i>m</i>	
Dental	<i>t, d, t̪</i>	<i>s, z, s̥ = c</i>	<i>l</i>	<i>š ? , = s ?</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
Palato-alveolar		<i>š</i>				
Velar	<i>k, g, q</i>	<i>(ħ) [ġ ??]</i>				<i>y</i>
Pharyngeal		<i>ħ, ʕ</i>				
Laryngeal	<i>ʔ</i>	<i>h</i>				

The „original sin”? *kašdim* → *kaldeus*, *bošem* → *balzsam*
 Gaza és Gomora, avagy a rájín esete a Septuagintában.

3. Modern héber

	<i>Plosive</i>	<i>Fricative</i>	<i>Lateral</i>	<i>Rolled</i>	<i>Nasal Glide</i>
Bilabial	<i>p, b</i>	<i>f, v</i>			<i>m</i>
Dental	<i>t, d</i>	<i>s, z, c</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
Palato-alveolar		<i>š</i>			
Velar	<i>k, g</i>	<i>ħ = x</i>			<i>j</i>
Pharyngal		<i>[ħ, c]</i>			
Laryngal	(')	<i>h</i>			

Továbbá: *č, ž, ĝ* *r* : uvuláris ['] és [h] törlése

Fonémák – allofónok:

3. Begad-kefat alternáció: allofónia?

[k] ~ [x]	<i>kotev</i> 'ír'	<i>hitkatev</i> 'levelezett'	<i>lixtov</i> 'írni'
[b] ~ [v]	<i>bone</i> 'épít'	* <i>hitbana</i> 'épült'	<i>livnot</i> 'építeni'
[p] ~ [f]	<i>poter</i> 'felment'	<i>hitpater</i> 'felmondott'	<i>liftor</i> 'felmenteni'
	<i>maxar</i> 'eladott'	<i>yimkor</i> 'el fog adni'	
	<i>taval</i> 'merített'	<i>yitbol</i> 'meríteni fog'	<i>kava ~ yixbe</i>
	<i>safar</i> 'számolt'	<i>yispor</i> 'számolni fog'	

Szabály: magánhangzó után spirantizálódik: {p,b,k} → [réshang] / V__
 Jemeni kiejtésben [g] és [d] is, askenázi kiejtésben [t] → [s]
 Néha szóhatáron keresztül is lezajlik.

De:!!!

Két fajta [x]: *xag* 'ünnep', *xarif* 'erős, csípős, éles', *hitxamem* 'felmelegedett'

Két fajta [v]: *vav* 'horog', *vikuax* 'vita', *vered* 'rózsa'

Két fajta [k]: *vatik* 'rég, öreg', *xok* 'törvény', *motek* 'édes'

Arámi hatás a RH idején? Mai héberben már nem szükségszerűen működik:

Mai izraeli héber:

Szókezdő [f]: *fizika*, *filosofiya*, *finland*, *falafel*, *fotografiya*, ... szubsztenderd: ftach!

Igéknel: *firgen*, *fibrek* (ang. fabricate), *fintez* (< *fantayija*), *flirtet* (< *flirt*, 'flört')

[p] vs. [f]: két fonéma, mert van minimálpár? (NB: csak idegen szavak)

punkcya vs. *funkcya* (ld. EJ, „Hebrew Grammar”)

pakt vs. *fakt* ('paktum', 'faktum'), *parsza* vs. *farsza* ('perzsa mérföld', 'vicc')

Nincsenek gemináták (nem ejtik):

Továbbá: *diber* 'beszél', *ledaber* 'beszélni', *lehibanot* 'épülni', *cibur* 'közönség', ...

4. Gutturálisok: ' , c , x, h (r)

a. Eltérő magánhangzó a ragozás során (perfectum - imperfectum):

<i>katav</i> - <i>yixtov</i> 'ír'	<i>kara</i> ' - <i>yikra</i> ' 'olvas, nevez'
<i>šamar</i> - <i>yišmor</i> 'őríz, véd'	<i>šama</i> ^c - <i>yišma</i> ^c 'hall'
<i>racac</i> - <i>yircoc</i> 'darabokra tör'	<i>racax</i> - <i>yircax</i> 'meggyilkol'
<i>gavav</i> - <i>yigbov</i> 'felhalmoz'	<i>gavah</i> - <i>yigbah</i> 'magasnak lenni'

b. Epentézis

šomer 'véd' *kotev* 'ír' **vs.** *roceax* 'gyilkol' *šomea* / *šomea*^c 'hall'

c. Pótlónyúlás (ld. később)

Mikor ejtették a gutturálisokat, és mikor nem? Mit jelölnek a chatef-hangok (színezett svák)?

5. **Dages forte:** gemináták (hosszú mássalhangzók) léteznek-e?

- helyesírás szerint igen, mai kiejtés szerint nem. Régen?
- nyelvész érvelés: léteznek olyan „gemináta-pozíciók”, amelyekben bizonyos jelenségeket nehéz másként magyarázni. Ilyen pozíciók például:
 - a. Intenzív ige-törzsek középső pozíciói, és ehhez kapcsolódó főnévi alakok.
 - b. Egyéb főnévi miskálok (*dov-dubbim*, *kol-kullam*; *chanukka*, *ketubba*, *segula*)
 - c. Nifal imperfectum, infinitivus és kapcsolódó alakok; pe-nun igék (*yipol*), ajin-ajin igék (*sav-saba*),...
 - d. *Mi-*, *ma*, *še-*, *ha-* preklitikumok

Ilyen jelenségek:

- a. Nem zajlik le a *begad-kefat* spirantizáció.
A gemináta voltuk blokkolja a spirantizációt.

- b. Pótlónyúlás: [i] → [e] / __ Gutturális

X X X		X X X
/	helyett	/
V C		V C

Leherašem 'feliratkozni', *berex* 'áldott', *yevārex* 'áldani fog'

Középkor:

- Askenázi: dages nélküli táv: [s]

Izraeli héber:

- Nincs különbség dages és dages nélküli tav közt
- Nincs különbség chet és chaf közt, kivéve a **szfaradi szociolektust**

Szociolingvisztika:

- Átlagos kiejtés legtöbbször nem jelzi gégezázzal az alef és az ájin helyét
- Gondozott kiejtés gégezárral jelzi mind az alef-t, mind az ájin-t, és néha ejti az ájint.
- Szfaradi szociolektus (és az izraeli arabok): ejtik az ájint (Machane Jehuda, szfaradi zsinagógák)

Új hangok?

- [ö] > [e], [ü] > [i] idegen szavak átvételekor: az izraeliek nem is érzékelik a különbséget (pl. **Tütütangó** > [tütitango]), v.ö. magyarban: [w] > [v]ashington, [x] > [h]ászd
- [ž], [dž] idegen szavakban előfordul, és írásban is jelzik (װ, ם)
- [č] héber szavakban: *katančik* ('aprócska'), *čikčak* ('hip-hop', 'gyorsan'): lassan részévé válik a hébernek?
- [n] vagy [ny]: *kibuc-nik*, *likud-nik*, *chabad-nik*: van, aki [n]-nek ejti, és van, aki [ny]-nek, oroszosan

Fonológia 3.: Fonológiai folyamatok

1. Magánhangzók:

- A svá mikor ejtendő ki? Például szó elején:

BH iskolai és zsinagógai kiejtése: mindig

IH: csak a nem engedélyezett szóeleji mássalhangzó-torlódások (pl. mt-), és nem-monomorfemikus esetben (prepozíció, piel prefixuma). Más nyelvekhez képest nagyon sok szó eleji mássalhangzó párt enged meg az IH.

- Magánhangzó-váltások:

Pl. [o] ~ [u]: BH: 'vayakom'

kol-kulam, dov-dubim

[i] ~ [e]: *yamšix ~ hamšex, yatxil ~ hatxel*

- Pótlónyúlás:

lehikatev *'felírva lenni'

lehikanes 'belépni'

leherašem 'feliratkozni'

lehehareg 'megölve lenni'

diber 'beszélt'

berex 'áldott'

mi-Budapešt 'Budapestről'

mi-Yugoszlaviya, mi-Brazil

mi-Parasz, mi-Turkiya

me-Hungariya 'Magyarországról'

me-Ruszija, me-Romaniya

me-Urugvay, me-Argentina

- Disszimiláció: [o] → [a], [i] / __ [o]

1. *anāku* > *anoku* → *anoki*

2. *getto* → pl.: *gettaot* (ld. még Maroko → melléknév: *marokaj, marokajit*)

3. *tahor* „tisztá” → *taharut* „tisztaság” → *be-taharut* „tisztán”

2. Mássalhangzók: lokális asszimilációk, disszimilációk

a. Zöngésségi harmónia: *levatea* 'kiejteni' – *mivta* [mifta] 'kiejtés, akcentus'
A világ nyelveiben univerzális: regresszív irányba, azaz visszafelé.

b. Disszimiláció: *lamadta* [lamatta] vagy [lamadeta] 'tanultál (masc.)'
lamadt 'tanultál (fem.)'

3. Mássalhangzók: metatézis

A sémi nyelvekben általános jelenség

V.ö.: *kehely-kelyhes, pehely-pelyhes, teher-terhes*.

k.t.v.: *hitkatev* 'levelezett'

s.k.l.: *histakel* 'nézte'

z.m.n: *hizdamen* 'lehetősége van'

p.l.l.: *hitpalel* 'imadkozott'

š.m.r: *hištamer* 'tartósítva volt'

c.l.m: *hictalem* 'lefényképezkedett'

Morfológia 1.: Névszói morfológia (esetek, miscalok)

1. Névszók

Akkád paradigma (protosémi, arab lényegében azonos; akkád: mimáció ~ arab: nunáció)

	<i>Masculinum</i>		<i>Femininum</i>		
<i>Sg. Nom.</i>	ilum	šarrum	iltum	šarratum	nārum
<i>Acc.</i>	ilam	šarram	iltam	šarratam	nāram
<i>Gen.</i>	ilim	šarrim	iltim	šarratim	nārim
<i>Du. Nom.</i>	ilān	šarrān	iltān	šarratān	nārān
<i>Acc-Gen.</i>	ilīn	šarrīn	iltīn	šarratīn	nārīn
<i>Pl. Nom.</i>	ilū	šarrū	ilātum	šarrātum	nārātum
<i>Acc-Gen.</i>	ilī	šarrī	ilātim	šarrātīm	nārātīm

Nem: hímnem, nőnem

*-(a)t > -a, -et

Szám: egyes szám, többes szám – kettes szám / duális

*-āt > -ot

A nem és a többesszám képzés összefüggése.

Duális:

-ān > *-ayn > *-ayin > -ayim (diftongizáció, diftongus feloldása, plurális analógiás hatása)

Produktív-e?

<i>yad</i>	- <i>yadayim</i>	'kéz'	<i>regel</i>	- <i>raglayim</i>	'láb'		
<i>ayin</i>	- <i>eynayim</i>	'szem'	<i>ciporen</i>	- <i>cipornayim</i>	'köröm'		
<i>mixnasayim</i>	'nadrág'	<i>yom</i>	'nap'	<i>yomayim</i>	'két nap'	<i>yamim</i>	'napok'
<i>garbayim</i>	'zokni'	<i>šana</i>	'év'	<i>šnatayim</i>	'két év'	<i>šanim</i>	'évek'
<i>miškafayim</i>	'szemüveg'	<i>šaa</i>	'óra'	<i>šaatayim</i>	'két óra'	<i>šaot</i>	'órák'
<i>misparayim</i>	'olló'						
<i>štayim, šnayim</i>		'kettő'					
<i>mea</i>	'száz'	<i>ma(a)tayim</i>	'kétszáz'	<i>šloš meot</i>	'300'		
<i>elef</i>	'ezer'	<i>alpayim</i>	'kétezer'	<i>šlošat alafim</i>	'3000'		
<i>paam</i>	'egyszer'	<i>paamayim</i>	'kétszer'	<i>šaloš peamim</i>	'3-szor'		

A Gezeri parasztnaptár (i.e. X. sz.) idején még létezhetett az esetrendszer és a produktív duális.

Status: absolutus, constructus (v.ö. arámi: emphaticus)

Eset:

A Gezeri parasztnaptár (i.e. X. sz.) idején még létezhetett az esetrendszer?

Sg. Nom.: -u-; *Acc.:* -a-; *Gen.:* -i-; *Pl. Nom.:* -u-, *Acc-Gen.:* -i-

BH he-localis: ősi accusativus rag vagy sem?

IH: *habajta, kadima, szmola, jemina,...* (*left-a*)

Határozottság:

Független fejlemény a különböző sémi nyelvekben, de azonos viselkedés (egyeztetendő a melléknévvvel, a constructus-os szerkezetek határozottsága,...)

*hal > ha- + dages forte?

2. Birtokos ragozás

Sg. 1.c.	<i>dodī</i>	Pl.	<i>dodenu</i>	dodim:	<i>doday</i>	<i>dodénu</i>
2.m.	<i>dodxa</i>		<i>dodxem</i>		<i>dodexa</i>	<i>dodexem</i>
2.f.	<i>dodex</i>		<i>dodxen</i>		<i>dodayix</i>	<i>dodexen</i>
3.m.	<i>dodo</i>		<i>dodam</i>		<i>dodav</i>	<i>dodehem</i>
3.f.	<i>doda (dodah)</i>		<i>dodan</i>		<i>dodeha</i>	<i>dodehen</i>

doda: *dodati, dodatxa, dodatex, dodato, dodata; dodatenu, dodatxem/n, dodatam/n*

dodot: *dodotay, dodotexa, dodotayix, dodotav, dodoteha; dodotenu, dodotexem, -n, dodotehem, -n*

le- 'nak, -nek': *li, lexa, lax, lo, la; lanu, laxem, laxen, lahem, lahen*

et 't': *oti, otxa, otax, oto, ota; otanu, etxem, etxen, otam, otan*

et 'val, -vel': *iti, itxa, itax, ito, ita; itanu, itxem, itxen, itam, itan*

al 'on, -en, -ön': *alay, alexa, alayix, alav, aleha; alenu, alexem, alexen, alehem, -n*

al-yad 'mellett': *al-yadi, ... al-yadex, ...* al-yedé 'által': *al-yaday, ... al-yadayix*

4. Szegoláták

*malkum / *ugariti* malku > *malk- > melek, malkē, malka

*qibrum > qeber, qibrē

5. Egyéb szavak

*bintum, binātum > (*bant, *banāt ?) > bat, banot

6. Szóösszetétel, szóképzés? constructus, nomen actionis, prefixumok,...: ld. szókincs.

Morfológia 2.: Névmások és igei személyragok

1. Személyes névmások,

perfectum-végződés:

	héber	arab	arámi	geez
*anāku > BH anoxi > BH, RH ani	*-ku > -ti	-tu	-et	-kū
*antā > attā > ata	*-ta > -ta	-ta	-t	-ka
*anti > att > at	*-ti > -t	-ti	-ti	-ki
*huwa > hu	∅			
*hiya > hi	*-at > -a			

Valószínűleg a proto-sémiben, akárcsak az az akkádban vagy az egyiptomi nyelv parhuzamos alakja esetében, a nyugati sémi nyelvek perfectum alakja, nem fejezett ki igazi igeidőt, inkább egy stativ forma, amolyan névmás-szerű alak volt, használatát és jelentését tekintve. Ez tükröződik a 3. személyű alakokon is, amelyek a névszók jellegzetes himnemű és nőnemű végződését mutatják. (Az akkádban mind a perfectumot, mind az imperfectumot prefix-ragozással fejezik ki.)

Figyeljük meg, hogy az eredeti proto-sémi végzések 1. és 2. személyben a személyes névmások lerövidülésével keletkezettek. Valószínűleg a névmások mindig az „ige” után jöttek, és idővel beleolvadtak abba, miközben kiesett a névmás hangalakjának az első fele.

Második lépésben, a különböző sémi nyelvek analógiás alapon homogenizálták a végzések rendszerét: az északnyugati sémi nyelvek (beleértve az arabot is) a [t] hangot választották, míg a délnyugati sémi nyelvek a [k] hangot.

Ezt követően, a héber és azarámi – más-más módon – megpróbált „spórolni” a magánhangzókon. Jól megfigyelhető ezen a ponton is a Saussure-féle „nyelvi rendszer”: ha a rendszer egyik pontja megváltozik, az lehetőséget ad, vagy kikényszeríti azt, hogy a rendszer másik pontja is megváltozzon. Például a nyelvtani rendszer egy másik pontja (a birtokos szuffixum, és esetleg a személyes névmás [i] hangja) hatására, a héber Sg. 1. perfectum végződése *[-tu] -ból [-ti] lett. De ez csak akkor lehetséges, ha előzőleg vagy egyidejűleg a Sg. 2. fem. [-ti] végződése valami mássá változik, különben egybe fog esni két különböző alak, amelyet a nyelvek igyekeznek elkerülni (nem mindig, ld.: héber imperfectum Sg. 2. fem. és Sg. 3. masc.).

A klasszikus egyiptomiban létezik egyébként egy archaikus alak („old perfective”, „stative”, „qualitative”, „pseudo-participle”), amelynek a végzések szintén levezethetők a feltételezett proto-sémihez közeli alakokból:

Sg. 1.c.	.kwi [kuj?]
Sg. 2.c.	.ti
Sg. 3.m.	.w [u?]
Sg. 3.f.	.ti

Morfológia 3.: Igeidők, igemódok

1. Prefix-ragozás, szuffix-ragozás a sémi nyelvekben:

Nyugati sémi: prefix-ragozás = imperfectum, szuffix-ragozás = perfectum

BH: a waw-consecutivum értelmezése aspektussal lehetséges, idővel nem

LBH és később: aspektusok átalakulnak időkké

Perfectum > múlt idő, imperfectum > jövő idő, participium > jelen idő

2. Módok:

Proto-sémi, arab, ugariti,...: prefix-conjugatio: indicativ -u, conjunctiv: -a, jussiv -Ø

*yaktubu / *yaktuba / *yaktub

Conjunctiv → cohortative

Jussivus eltérése az indicativustól: hifil, ayin-waw/yod, lamed-he,...

3. Theme-vowel: az alap (G, I.) törzs (qal)

Arab: Ø (a) → i → a → u → u

héber: default:	a-o	(katav-yiktov)	
gutturalis:	a-a	(baxar-yivxar)	+ lamad,...
stativ:	e-a, o-a	(kaved, yixbad, katon-yiktan)	

4. BH vs. IH:

- igemódok eltűnése
- k(ə)tavtém > katávtém: hangsúlyeltolódás, ezért első szótag nem törlődik (a többi alak paradigmatisz vonzása)
- jövő pl. fem. eltűnése
- paradigmatisz egyszerűsödés: *havinoti* > *hevanti* 'értettem'

5. Összetett igeidők:

RH: haya + part. (gyakoriság kifejezésére) / yehe + part. (elkerülendő a nehéz alakokat)

IH: Feltételes mód? (irreális feltételes szerkezetek: ilu = lu 'ha' ; lulé = ilmalé 'ha nem')

Ilu / lu / lulé... + (haya+part v. perf),... haya+part.

Ilu hayiti oxel /axalti et ha-ecem, lo hayiti melamed et ha-hisztorija sel halason.

Udvarias bizonytalanság: hayiti omer..., hayiti roce...

6. IH Szubsztenderd felszólítómódok > felszólítómód elvonással

ftax! 'nyisd ki!' a *tiftax*-ból, és nem a sztenderd *ptax!*

Jövő idő jussivusi alkalmazása: *tiftax et ha-delet, bevakasa! Tamšix!* (és nem *tamšex!*)

Morfológia 4.: Igetörzsek, rendhagyó igék

1. Sémi típusok:

Akkád: G, D, Š, N + 0 / -t- / -tan-
+ passzív

Rekonstruált sémi (Bennett, p. 55.):

G (alap)	Gu (G passzív párja)	tG (reflexív, mediopasszív G-ből)
D (reduplikatív)	Du (D passzív párja)	tD (reflexív, mediopasszív D-ből)
Š (kauzatív)	Šu (Š passzív párja)	Št (reflexív, mediopasszív Š-ből)
		ŠtG (kauzatív tG-ből)
N (reciprok, passzív G-ből)		

1. Activ-passiv: kal passiv párja?

- Arab: kutiba, arámi peil
- passiv participium „kilóg”? (J. Blau: nem ide tartozik)
- *ukkal* (Ex. 3,2); *luqqax – yuqqax* (qal pass. párjából pual+hofal?)

2. Intenzív, gemináló törzsek: D *piel* → *pual* (intenzitást fejezne ki???)

3. Műveltetés: š ~ h (~ arámi ') prefixummal: *hifil* → *hofal* IH: **hufal** !!!

4. n-prefixum: *nifal* - qal passzív párja, megengedő modalitás (*nimca*), alapjelentés

5. -t- insertáló törzsek → *hitpael*: D + t (visszaható, mediopasszív, alap)

Polel, hitpolel,...

Nitpael

Rendhagyó csoportok általában megvannak más sémi nyelvekben is.

2. Lamed-hé

lamed-jod-ból

V.ö. arab: *banaytu* ~ héber *baniti*

3. Gutturális

- pótlónyúlás
- magánhangzó minősége imperfectumban (ld. theme vowel)

4. Ayin-yod, ayin-waw, ayin-ayin

- hány gyökmássalhangzó van / volt?
- modern héberben leegyszerűsödik: *havinoti* → *hevanti* 'értettem'

5. Fonológiai folyamatok

Pe-nun: a [n] asszimilációja mássalhangzó előtt

Pe-š/sz/c/z: metatézis hitpaelben

Morfológia 5.: Gyökök, igék és főnevek

Nomen actionis, deverbális igeképzés, egy kis pszicholingvisztika

1. Nomen actionis (sem peula)

Qal:	<i>ktiva</i>	
Nifal:	<i>hikkatvut</i>	
Piel:	<i>kituv</i>	
Hifil:	<i>haktava; hektev</i>	(<i>hamšaxa, hemšex</i> 'folytatás' – de más a jelentés)
Hitpael:	<i>hitkatvut</i>	

2. Deverbális igeképzés

lekatleg = katalogizálni

pisztur = pasztörizálás

kirtusz = jegyárúsítás (pl. repülőtéren)

nocri > *lehitnacer*, *islam* > *lehitaslem*, *šomroni* > *lehištamren*

transfer > *letransfer*: 6 mássalhangzó!

kategor 'ügyész, vádló' > *lekatreg* 'vádol': metatézis (már a misnai héberben is!)

3. Érvek a gyökök léte ellen

a. Mi a gyök?

rum 'emel' → *truma* 'adomány' → *litrom* 'adományoz'

ed 'tanú' → *teuda* 'dokumentum' → *letaed* 'dokumentál'

b. Mássalhangzókapcsolatok megmaradnak: *faksz* → *lefakszesz* (**lefakesz*)

4. Pszicholingvisztikai kísérletek a gyökök mellett és ellen

Ajánlott irodalom: Joseph Shimron: *Word Decomposition in Hebrew as a Semitic Language*, in: E. Assink and D. Sandra (eds.): *Reading Complex Words*, Kluwer, 2003, pp. 93-110.

Válogatott fejezetek a szintaxisból

1. A *ha*- névelő átértelemződése mellékmondatot bevezető szóvá:

ha-yeled ha-kotev
ha-yeled ha-kotev mixtav
ha-yeled ha-kotev et ha-mixtav
yeladim, ha-kotvim mixtavim, rocim kelev
yeš yeladim ha-mesaxkim ba-derec

A mellékmondatnak jelen időben kell lennie.

2. Jelen idő tagadása: *eyn* + alany + participium

Eyn ha-yeladim ha-mesaxkim ba-derec rocim kelev.

3. Irreális feltételes mondat

Ilu / lu

Ilule / ilmale + perf / haya+part. , haya+part.

4. Kötőszavak körének bővülése, jelentések szűkülése:

BH: *we-*, *ki* (4 jelentéssel),...

→ arámi átvétel, főnevekből, stb., a régebbiek jelentése pedig szűkül

5. IH szubsztenderd: a „to have” szerkezet (*jes li* ’van nekem’) accusativust ad:

sztenderd: *jes li ha-szefer ha-ze*

szubsztenderd: *jes li et ha-szefer ha-ze*

A szókincs fejlődése

Szavak etimológiája, melyik korból származik, hogyan változott a jelentése?

- BDB, KB: bibliai szókincs (sémi eredetű szavak megfelelői más nyelveken, ókori átvételek, a bibliai héber különböző korszakai,...)
- Even-Sosan: a négy nagy nyelvtörténeti korszak (= csillag, karika,...) közül mikor milyen alak létezett, és mit jelentett. Új kiadás: megfelelő alakok más nyelveken is (héber betűkkel átírva).
- Ernest Klein: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*: jelentések a négy korszakban + további érdekes információk a szó eredetéről.

„Nyelvújítás”: különböző korok + arámi + idegen átvételek (arab és európai)

Régi szavak új jelentésben: *xešmal* 'borostyán (?)' (Ezékiel 1) > 'elektromos áram'

Emlékeztető: *Tlat-icurizacija*:

tlat: arámi eredetű (arámi *tlat* ~ héber *šaloš* 'három') + indoeurópai *tri*- értelemmel

icur: bibliai héber gyökből képezett nomen actionis

-izacija: indoeurópai alak + indoeurópai morfológia logikája

Az egész jelentése: „háromgyökbetűsítés”, nagyon jellegzetesen sémi morfológiai fogalom.

0. Szóátvétel

1. Sémi módszerek: „hárombetűsítés”, gyökkivonás

- a. Denominális igeképzés
telefon > tilfen 'telefonál'
neutrali > nitrel 'neutralizál'
ivrit > ivret, ibber, ivrer 'héberesít'
Mit jelent: dipres, tirped, nirmel, fikses?

- b. Főnévképzés
brush > *mivrešet* 'kefe'
organization > *irgen* 'szervez' > *irgun* 'szervezet'

Érdekes esetek:

kama 'mennyi?' > *kamut* 'mennyiség'

éx 'hogyan' > *éxut* 'minőség'

ze 'ez' > *zehut* '(személy)azonosság', *ziha* 'azonosít'

ma 'mi?' > *mahut* 'mibenlét'

- c. Constructus-os szerkezet (szmichut), nem transzparens jelentéssel:

bét sefer 'iskola' (szó szerint: 'könyv háza')

bét xolim 'kórház' (szó szerint: 'betegek háza')

tapuax adama 'krumpli' (szó szerint: 'föld almája')

Ezek néha már-már összeolvadnak egy szóvá:

yošev ha-roš > *ha-yoševroš* 'elnök, ügyvezető' (szó szerint: 'fej-ülő')

d. További módszerek:

Reduplikáció: *adom* 'piros' > *adamdam* 'piroskás'

Átmenet: *-i* szuffixum: melléknévképzés, főleg földrajzi neveknél:

jehudi – 'Júda-beli > zsidó' (ld. Eszter könyve 2,5, stb.)

parszi 'perzsa', *jiszraeli* 'izraeli', *yerušalmi* 'jeruzsálemi, hungari,...

Nem földrajzi neveknél is: *kicon* 'széle vminek, szélső' > *kiconi* 'szélsőséges'

dat 'vallás' > *dati* 'vallásos'

-ut: elvont főnév: *jahadut* 'zsidóság'; *rabanut* 'rabbinátus'

CaCC-*an*: foglalkozás, embertípus: *rakad* 'táncol' > *rakdan* 'táncos'

šeker 'hazugság' > *šakran* 'hazudozós'

Prefixum a gyökben: *ʿavad* 'dolgozik' > *šičbed* 'meghódít, rabszolgaságba hajt'

kataṽ 'ír' > *šixtev* 'újraír', *heʿetik* 'lemásol' > *šičtek* 'letisztáz'

(ld. *šafel*)

2. „Indoeurópai” módszerek

a. Prefixumok:

<i>chad-</i>	'mono-, uni-'	<i>chad-masmai</i>	'egyértelmű'
<i>du-</i>	'bi-'	<i>du-sziax</i>	'párbeszéd'
<i>tlat-</i>	'tri-'	<i>tlat-memadi</i>	'három-dimenziós'
<i>i-</i>	tagadás (főnévből főnév)	<i>i-cedek</i>	'igazságtalanság'
<i>bilti-</i>	tagadás (melléknévből melléknév)	<i>bilti-muvan</i>	'érthetetlen'
<i>xoser-</i>	hiány (főnévből főnév)	<i>xoser-mayim</i>	'vízhiány'
<i>baal-</i>	tulajdonsággal rendelkező (f.n. > m.n.)	<i>baal-nisayon</i>	'tapasztalt'
<i>xaser-</i>	tulajdonság hiánya (f.n. > m.n.)	<i>xaser-nisayon</i>	'tapasztalatlan'

Határozott névelő hova jön? Melléknév neme? *ha-i-cedek*, *ha-bilti-muvan*, *xoser-ha-mayim*, *xaser-ha-nisayon* / *xaseret-nisayon* / *xasré-nisayon* / *xasrot-nisayon*

b. Szuffixumok:

<i>-izacija</i>	'-izáció'	
<i>-nyik</i>	valahova tartozó személy	<i>kibbucnyik</i> , <i>likudnyik</i> , <i>dzsobnyik</i> ,...

c. Szóösszetétel, szóösszevonás, rövidítések

migdal 'torony' + *or* 'fény' → *migdalar* 'világítótorony'

tapuax 'alma' + *zahav* 'arany' → *tapuax zahav* 'narancs' → *tapuz* 'narancs'

din 'ítélkezés', *ve* 'és', *xešbon* 'számla' → *din ve-xešbon* 'beszámoló, jelentés' → *duax* u.a.

→ *diveax* (piel-es alak): 'jelentést tenni'

Külföldi hangalak hatása:

aviron – fr. *avion* 'repülőgép'

Szociolingvisztika és nyelvváltozás (a múltban és a jelenben)

1. Mikor volt beszélt nyelv a héber? Mikor volt csupán írott nyelv?

Funkcionális diglosszia

2. Zsidó nyelvek: ld. a handout-ot az 1. félévben

3. Földrajzi változatok: dialektusok

Ókor: észak vs. dél? Júda vs. Gallilea?

Középkor: a környező nyelvek hatásai

IH: minimális

4. Szociolektusok az IH-ben:

Pl. keleti (szfárádi) eredetű zsidók: ajin, chet-chaf, stb.

5. Regiszterek:

MedH:

Különböző műfajok nagyon eltérő nyelvezete

IH:

Katonai nyelv

Argo, szleng

Különböző nyelvek hatása különböző regiszterekre:

Ora (Rodrigue) Schwarzwald: The Components of the Modern Hebrew Lexicon: The Influence of Hebrew Classical Sources, Jewish Languages and Other Foreign Languages on Modern Hebrew (in Hebrew, with English abstract), Hebrew Linguistics, 39 (1995):79-90.

6. Code Switching

BH : héber és arámi

Misna : héber szövegben (nagyon) ritkán arámi idézetek

Talmud : arámi szövegben (nagyon) gyakran héber idézetek

Középkor : judeo nyelv + héber + arámi

Az aráminak van a legmagasabb presztízse, mert sok tanulást feltételez.

„Héber-arámi rabbinikus keveréknyelv?” – valószínűleg inkább nem.

IH : 1. bevándorlók ; 2. angol szavak gyakori beszúrása